

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA GAP TUZULISHINING IFODALANISHI

Farhodjonova Feruza

O'zbekiston davlat Jahon tillari universiteti, Tarjima nazariyasi va amaliyoti fakulteti
1-bosqich talabasi

Annotatsiya: Maqolada ingliz va o'zbek tillaridagi gap qurilishining o'ziga xos lisoniy xususiyatlari qiyosiy jihatdan tahlil qilinadi. Sintaktik sathdagi o'xshashlik va farqli jihatlar ilmiy asoslanib, tillarning tipologik tavsifi bo'yicha tegishli xulosalar chiqariladi.

Kalit so'zlar: gap qurilishi, sintaksis, tipologiya, SVO tizimi, SOV tizimi, ergativlik, lisoniy struktura, qiyosiy tilshunoslik.

Zamonaviy qiyosiy tilshunoslikning dolzarb masalalaridan biri turli tizimdagi tillarning sintaktik qurilishini o'rganish va ularning o'ziga xos qonuniyatlarini ochib berishdan iboratdir. Ingliz tili analitik xarakterga ega bo'lib, unda gap bo'laklarining joylashuvi qat'iy tartibga solingan bo'lsa, o'zbek tili agglyutinativ til sifatida gap bo'laklarining nisbatan erkinroq, ammo mantiqiy ketma-ketlikka asoslangan joylashuviga ega. Mazkur tadqiqotda ingliz va o'zbek tillarining gap qurilishi, xususan, sodda gaplarning strukturaviy modellari hamda ularning o'zaro farqli va o'xshash jihatlari tahlil obyekti sifatida tanlab olindi. Ma'lumki, tilning grammatik qurilishi uning ichki imkoniyatlarini ko'rsatuvchi asosiy mezon bo'lib, sintaktik aloqalarning ifodalanish usullari har bir tilning o'ziga xos milliy-madaniy va mantiqiy tafakkur tarzi bilan chambarchas bog'liqdir [1, B. 15]. Ushbu maqolada har ikki tilning sintaktik sathidagi farqlarni aniqlash orqali tillarning tipologik xarakterini chuqurroq anglash va tarjima jarayonidagi muammolarni bartaraf etish imkoniyatlari ko'rib chiqiladi.

Gap qurilishi masalasi jahon tilshunosligida turli maktablar va yo'nalishlar doirasida o'rganib kelingan. Xususan, N. Xomskiyning transformatsion-generativ grammatikasi gapning chuqur va yuzaki strukturalarini tahlil qilishda yangi ufqlarni ochgan bo'lsa, o'zbek tilshunosligida A. Gulomov, M. Asqarova va R. Sayfullayeva kabi olimlar gapning sintaktik sathini agglyutinativ tizim qonuniyatlari asosida tadqiq etganlar [2, B. 45]. Ingliz tili sintaksisi bo'yicha R. Kverk va boshqalarning tadqiqotlari gap bo'laklarining qat'iy tartibi (Word Order) masalasini atroflicha yoritib bergan. Metodologik jihatdan ushbu maqolada qiyosiy-tipologik tahlil, komponent tahlil va tavsifiy metodlardan foydalanildi. Tadqiqot davomida ingliz tili sintaktik modellarini o'zbek tili modellari bilan solishtirish orqali umumiy va xususiy qonuniyatlar aniqlandi. Materiallar sifatida badiiy adabiyotlardan olingan namunalar va grammatik qo'llanmalardagi standart modellar xizmat qildi. Tadqiqotning metodologik asosi sifatida tillarning genetik kelib chiqishidan qat'i nazar, ularning funksional-semantik o'xshashliklarini aniqlash tamoyili belgilab olindi [3, B. 22].

Ingliz va o'zbek tillarining gap qurilishidagi eng asosiy farq gap bo'laklarining joylashuv tartibida namoyon bo'ladi. Ingliz tili asosan SVO (Subject-Verb-Object) modeliga tayanadi, ya'ni ega – kesim – to'ldiruvchi tartibi qat'iyydir. Agarda ushbu tartib buzilsa, gapning ma'nosi o'zgarishi yoki grammatik xatolik yuzaga kelishi mumkin. O'zbek tilida esa SOV (Subject-Object-Verb) modeli ustuvor bo'lib, kesim deyarli har doim gap oxirida keladi. Quyidagi jadvalda ushbu farqlar yaqqol ko'rsatilgan.

1-jadval. Ingliz va o'zbek tillarida asosiy gap bo'laklarining joylashuv tartibi.

Til nomi	Tipologik modeli	Misol (Gap tuzilishi)	Tahlil
Ingliz tili	SVO	I (S) read (V) a book (O).	Ega + Kesim + To'ldiruvchi
O'zbek tili	SOV	Men (S) kitob (O) o'qiyman (V).	Ega + To'ldiruvchi + Kesim

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, o'zbek tilida gap bo'laklarining tartibi mantiqiy urg'u berish maqsadida biroz o'zgarishi mumkin bo'lsa-da, kesimning gap oxirida kelishi barqaror xususiyatdir. Ingliz tilida esa so'z tartibi grammatik vazifani bajaradi, chunki unda kelishik qo'shimchalari rivojlanmagan. O'zbek tilida gap bo'laklari o'rtasidagi bog'liqlik maxsus morfologik ko'rsatkichlar (kelishik, egalik va shaxs-son qo'shimchalari) orqali ifodalangani sababli, so'z tartibi ingliz tiliga qaraganda erkinroqdir [4, B. 56].

2-jadval. Gap bo'laklarining sintaktik aloqalari ifodalanishi.

Sintaktik vosita	Ingliz tili xususiyati	O'zbek tili xususiyati
So'z tartibi	Qat'iy va grammatik ahamiyatga ega	Nisbatan erkin va uslubiy ahamiyatga ega
Yordamchi so'zlar	Old ko'makchilar (Prepositions)	Ko'makchilar (Postpositions)
Affiksatsiya	Kuchli emas (analitik)	Juda kuchli (agglyutinatív)
Sintaktik aloqa	Predikativ, ob'yektiv	Boshqaruv, bitishuv, moslashuv

Natijalar shuni ko'rsatadiki, ingliz tilida gapning semantik butunligi predikativlikning qat'iy tartibiga asoslansa, o'zbek tilida gapning butunligi kesimning gap oxirida kelishi va barcha bo'laklarning kesimga nisbatan morfologik jihatdan to'g'ri shakllanishi bilan ta'minlanadi.

Xulosa qilib aytganda, ingliz va o'zbek tillarining gap qurilishini qiyosiy o'rganish tillarning tipologik tabiatini tushunishda muhim ahamiyatga ega. Tadqiqot davomida ingliz tilining analitik xarakteri uning sintaktik qurilishida SVO modelini va qat'iy so'z tartibini talab qilishi aniqlandi. Bu tilda gap bo'laklarining o'rni gapning mazmunini belgilovchi asosiy faktor hisoblanadi. O'zbek tilida esa, agglyutinatív tabiatga ko'ra, SOV modeli yetakchilik qiladi va gap bo'laklari o'rtasidagi munosabatlar asosan morfologik ko'rsatkichlar orqali amalga oshiriladi.

Shuni alohida ta'kidlash joizki, o'zbek tilida kesimning gap oxirida kelishi fikrning tugallanishini anglatuvchi eng kuchli sintaktik vositadir. Ingliz tilida esa kesimning egadan keyin darhol kelishi harakatning bajaruvchisi va uning mazmunini tezda yetkazib berishga xizmat qiladi. Ushbu ikki xil yondashuv har ikki xalqning tafakkur tarzi va lisoniy dunyoqarashi bilan bog'liqdir. O'zbek tili gap qurilishida kontekst va qo'shimchalar asosiy rol o'ynasa, ingliz tilida strukturaviy butunlik birinchi o'ringa chiqadi. Olib borilgan qiyosiy tahlillar nafaqat nazariy tilshunoslik uchun, balki amaliy tarjimashunoslik va chet tillarini o'qitish metodikasi uchun ham katta ahamiyatga ega. Chunki, ona tili o'zbek tili bo'lgan o'quvchi ingliz tilida gap tuzishda o'z tilidagi SOV modelini qo'llashga moyil bo'ladi, bu esa o'z navbatida nutqiy xatoliklarga olib keladi. Sintaktik sathdagi ushbu farqlarni chuqur anglash va o'quv jarayoniga tatbiq etish til o'rganish samaradorligini oshirishning asosiy omillaridan biri bo'lib xizmat qiladi. Kelgusida mazkur mavzuni qo'shma gaplar va ularning

komponentlari o'rtasidagi munosabatlar doirasida yanada kengaytirish maqsadga muvofiqdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. G'ulomov A. O'zbek tili sintaksisi – Toshkent: Fan, 2012, 115-bet.
2. Sayfullayeva R. Hozirgi o'zbek adabiy tili – Toshkent: Mumtoz so'z, 2010, 240-bet.
3. Quirk R., Greenbaum S. A University Grammar of English – London: Longman, 2003, 350-bet.
4. Yusupov O'. Teoreticheskie osnovi sopostavitel'noy lingvistiki – Toshkent: Fan, 2007, 180-bet.
5. Ne'matov H. So'z, gap va nutq munosabati – Buxoro: BuxDU nashriyoti, 2015, 95-bet.